

EGY EURÓPAI ISZLÁM LEHETŐSÉGE?

DOI 10.35402/kek.2024.1.12

It may be that the last ones understand my words better than those who listen to me directly.

Mohamed búcsúbeszède

Sherin Khankan aktivista, imám és Európa első női mecsetének megalapítója az iszlám olyan oldalát mutatja meg memoárjában, amelyről a legtöbben valószínűleg nem is tudtuk, hogy létezhet.¹ A harmadik nagy monoteista vallás jelenléte nemcsak Európában egyre hangsúlyosabb, de világszerte dinamikusan terjeszkedik, ezerötven éve tartó népszerűségét pedig nagyrészt teológiai merevségének, dogmatizmusának és hagyományai szigorú védelmezésének köszönheti. Hogyan volna tehát összeegyeztethető az iszlám Európa kultúrájával? Elképzelhető-e szekuláris, pluralista, feminista iszlám? Megférhet egymással vallás és kritikai gondolkodás? Khankan mellett érvel, hogy a Korán „spirituális” olvasata és értelmezése képes megszüntetni a kulturális feszültségeket úgy az iszlámon belül, mint annak külső viszonyaiban, és lehetővé teheti a benne foglalt „örökérvényű igazság” magjának sértetlen megőrzését, ugyanakkor annak napjaink társadalmi viszonyaihoz való hozzáigazítását, korszerűsítését is.

A nem túl hosszú, kétszázharminc oldalas kötet ugyan a politika és a teológia dimenziójában mozog, mégsem tudományos igénygel, hanem közvetlenségre törekedve íródott: egy európai muszlim nő beszél el benne élettörténetét és fejt ki politikai álláspontját és hitnézeteit. Ahogy a fülszöveg fogalmaz, a könyv életrajzként és *kiáltványként* is felfogható. Khankan a maga és családja történetén, személyes emlékeken, anekdotákon keresztül és társadalmi szerepvállalásait elbeszélve mutatja be az iszlámot, a muszlim nők helyzetét és fogalmazza meg fő üzenetét, miszerint a Korán tanításának korszerű értelmezésére van szükség.

Sherin Khankan 1974-ben született Dániában, édesanyja finn származású, édesapja szíriai menekült. Gyermekekorában a vallás nem volt különösebben része életének, ezirányú érdeklődése csupán a húszas éve környékén alakult ki és mélyült el hosszabb egyiptomi és közel-keleti tanulmányújtjai

során. Vallástudományt, vallásszociológiát és filozófiát tanult, de amint könyve első mondatában állítja, már korán fontosnak tartotta tudása gyakorlatba való átültetését. A feminista iszlám gondolata a nők számára is nyitott, szíriai Abu Nour mecsetben tett látogatásai idején fogalmazódott meg benne, és Dániába hazatérve már 2000-ben elkezdett dolgozni a *Forum for Critical Muslims* nevű szervezet létrehozásán, melynek célja párbeszéd létesítése különböző irányzatú és nézetű muszlim értelmiségiek, valamint az iszlám és a dán társadalom többi része között. A 2001-es terrortámadás, majd a 2011-ben kitörő szíriai polgárháború és ezek következményei egyszerre hozták el az iszlamizmus és az iszlamofóbia felerősödését, az egyre feszültebb és polarizáltabb társadalmi és politikai légkörben pedig sürgetőnek érezte a dániai muszlimok érdekében való fellépést. Azóta egyetemi előadóként dolgozik, rendszeresen ír publicisztikákat, civil szervezeteket hozott létre (pl. az imént említett *Forum for Critical Muslims*; *Femimam* mozgalom; *Syrian Opposition in Denmark*;² *Exit Circle*) és egy ideig parlamenti képviselő volt. Legfontosabb vállalkozása a 2016-ban Koppenhágában alapított és társaival közösen vezetett Mariam mecset, amely nemcsak vallási funkciókat ellátó intézmény, de közösségi tér is, így viták, fórumok és előadások szervezése, oktatás, tanácsadás és lelki segítségnyújtás egyaránt a mecsetben működő szervezetek tevékenységi körébe tartozik.

A szúfizm

Khankan egyszerre beszél *kifelé* és *befelé*: megszólítja az egyetemes muszlim közösséget és a nem muszlimokat is – habár utóbbiak esetében leginkább az ateistákat, valamint a judaizmus és a kereszténység híveit kell értenünk. Napjaink legfőbb társadalmi problémáinak tartja a szélsőséges gondolkodást és az ebből fakadó kirekesztést, amelyek az iszlamizmusban, a megmerevedett és idejétmúlt

¹ Sherin Khankan (2020) *Women are the Future of Islam*. Ford. Christiana Hills (London, Rider – Penguin Random House).

² A SOD a szír rezsim elleni mozgalomként határozza meg magát, tevékenységei közé tartozik konferenciák és tüntetések szervezése, publicisztikák, cikkek közzétele politikai lapokban.

vallási struktúrákban (dogmák, nemi szerepek, elnyomó hierarchiák) és az iszlamofóbiában is megjelennek. Khankan személyes világnézetét, munkájának szellemiségét, de még feminizmusát is (228.) az iszlám misztikus irányzata, az Ibn Arabi nyomán „a szív vallásának” nevezett (219.) szúfizmusa alapozza meg. A szúfizmusa egy rendkívül nehezen definiálható vallási jelenség, amely rendelkezik teológiai, etikai és filozófiai dimenziókkal, magába foglalja a spirituális gyakorlatot (*dhikr*), és legfőbb célja az Istennel vagy Allahal való egység elérése, amelyben a *dzsihád* belső harcot jelent, vagyis az ego megfékezésére való törekvést (223.). Khankan szerint a szúfizmusa az emberek egyesítésére törekszik tekintet nélkül a vallási és kulturális hovatartozásra.³ A pluralizmus vagy sokszínűség (*tawhid*), írja, inherens az iszlámban (46–47.), Mohamed szerint az egységet ugyanis a sokszínűségeen keresztül kell megismernünk. Khankan a szúfizmust teszi meg az iszlám teológiai alapjának, de egyben olyan univerzális értékek hordozójának is, amelyek felül emelkednek a vallási és kulturális különbségeken. Elutasítja Samuel Huntington elméletét a civilizációk harcáról; szerinte nincs külön iszlám világ és nyugati világ, mert az egyenlőség és a demokrácia univerzális, kultúrákon felül álló értékek (81.). Az embert cselekedetei és Istenhez való közelsége határozzák meg, nem pedig az, hogy milyen formában imádja Istent, vagy pedig hogy hord-e *hidzsábot*, vagy sem.

A Koránnak, a Hadiszoknak és a muszlim törvényeknek (*Sharia*) is egy „spirituális” és egyben antidogmatikus olvasatára van szükség, amelyben az intellektus kiegészül az érzelmekkel, a szívvel és az intuícióval. A Próféta szavai csak így érthetők meg teljesen, a vallási paradoxonok⁴, dichotómiák és szélsőségek a gyakorlati életben csak így számolhatók fel (220.), és egy befogadóbb társadalom csakis így alakítható ki.

Korán vagy hagyomány?

Khankan számára az iszlám alapvetően a béke, a szeretet és a tolerancia vallása, az egyenlőtlenségeket és a szélsőségeket a történelem során ráakódott szokások és hagyományok, illetve a szent szövegek társadalmi és történelmi kontextusát figyelmen kívül hagyó, szó szerinti értelmezése okozzák. Muszlim jogtudósokra hivatkozik, amikor azt mondja,

³ Így például a szúfizmusa elfogadja a judaizmust és a kereszténységet, mint az iszlám alapjait.

⁴ Pl. Izsák feláldozása, amelyet a Korán szintén elbeszél.

hogy habár a Korán igazsága megkérdőjelezhetetlen, értelmezése relatív vagy „dinamikus”, tehát az aktuális társadalmi viszonyok mentén újraértelmezendő. Így a Sharia sem előír, hanem inkább csak irányt mutat (84.), a kézlevágás vagy az ostromzás csak metaforikusan értendő (86.), a férfi pedig olyan értelemben „áll a nő felett”, hogy megvédeni hivatott, nem pedig uralkodni felette (86.).⁵ Ennek szellemében nem az írott hagyományt tartja tökéletlennek, hanem azt, ahogy bizonyos politikai vezetők Szudánban, Iránban vagy Szaúd-Arábiában értelmezik és alkalmazzák azt. Khankan minden esetben szorgalmazza a konstruktív kritikai gondolkodást, de az önkritikát is: habár Mohamedre hivatkozva elveti a Korán fundamentalista olvasatát és szabad egyéni értelmezésre buzdít (66–67.), mindenkinek be kell látnia, hogy a maga értelmezése nem lehet tökéletes és egyetemes, és hogy a Koránt senki sem sajátíthatja ki magának (71.).

Házasság és női szerepek

Egy női mecset létrehozását eleve a szunnita iszlám decentralizáltsága teheti lehetővé, vagyis hogy nem rendelkezik sem klérussal, sem pedig egy pápához hasonló vezetővel. A hierarchia mellőzését pedig Khankan saját magán is igyekszik alkalmazni: a Mariam mecset imámjaként nem tartja magát vallási vezetőnek, hanem csak a közösség egyszerű tagjának, aki vallási jellegű feladatokat lát el, mint a pénteki ima vezetése, beszédek tartása, házasságkötési ceremónia vezetése, tanácsadás, vagy tanítás. Nem tartja feladatának a hívek és Isten között való közvetítést sem, hiszen nézete szerint alapvető fontosságú az Allahal való személyes kapcsolat. Khankan a nőjogokat illetően rendre reformot emleget, és a kifejezést annak eredeti értelmében használja: Mohamedre hivatkozva jelenti ki, hogy a nők egyenjogúsága eleve az iszlám részét képezi (61.). A nemi egyenlőséget „a hit egyik pillérének” tartja⁶ (232.), és kiemeli, hogy számos muszlim nő a vallás keletkezésekor prominens szerepet töltött be a hit terjesztésében, sőt egyesek az imám szerepét is betöltötték (110–111.). A Korán nem említi sem azt, hogy a pénteki imán férfiak és nők szegregáltan vegyenek részt (112.), sem a kényszerházasságot nem indokolja (122.), és habár nem írja azt sem,

⁵ Hangsúlyozza továbbá, hogy a Shariában, a közhiedelemmel szemben megkövezésről nem esik szó. (87.)

⁶ Vö. az iszlám öt pillére: hitvallás; napi imák; adakozás; böjt; zarándoklat

hogy nő is lehet imám, azt kijelenti, hogy a férfiakkal intellektuálisan, „spirituálisan” és a társadalomban egyenlőnek minősülnek (123–124.). Hasonlóképpen a Korán és Mohamed szavaiból vezeti le a keresztényekkel és zsidókkal való szabad házasság lehetőségét (178–179.)⁷, vagy, hogy indokolt esetben a női fél is kezdeményezhet válást (161.). Khankan egyébként különös jelentőséget tulajdonít az eltérő vallásúak közötti házasságnak (*interfaith marriage*), ugyanis a házasság nemcsak két ember, de két család, sőt két kultúra között köttetik meg, ennek okán pedig kiváló eszköz a vallásközi párbeszéd előmozdítására és a társadalmi kohézió erősítésére. Ezek után nem meglepő, hogy Khankan ellenzi a hagyományos társadalmi nemi szerepeket, azonban figyelemreméltó, hogy a maga tevékenységét és az iszlámon belül másutt (pl. Kanada, Nagy-Britannia) megjelenő feminista törekvéseket nem a nyugati nőjogi mozgalmakból vagy a hetvenes évek szexuális forradalmából eredezteti, hanem a tizenkilencedik században az iszlám világon belüli feminista mozgalmak tevékenységéből (132–133.).

Islamizmus, iszlamofóbia és egy szekuláris iszlám

Khankan szerint a dán társadalom és az iszlám közötti feszültséget az okozza, hogy az ismerethiány és a téves előítéletek miatt muszlimok és nem muszlimok egyaránt hajlamosak úgy gondolkodni, hogy az iszlám nem egyeztethető össze a szekuláris demokráciával. A legszélsőségesebb álláspontot az iszlamofób Dán Néppárt és a demokráciát elvető iszlamisták képviselik. Khankan elismeri, hogy az iszlámnak vannak bizonyos szempontból jogosan kritizálható részei (78.), de az előítéletek a gyakran kontextusukból kiragadott idézetekkel és helyi szinten élő szokásoknak a teljes iszlámmal való azonosításából erednek.⁸ Khankan jól felépített érvekkel, diskurzussal és cselekvéssel kíván alternatívát

nyújtani a reduktív értelmezések és gyűlöletkeltő retorikák ellenében – építkezésre van tehát szükség a rombolás helyett (205.). Mindkét oldalnak felrója, hogy kisajátítja magának az igazságot és a szólásszabadságot, hogy az iszlamisták kisajátítják Istent, az iszlamofókok pedig a szekularizmus és a demokrácia fogalmait, amiket azonosítanak az államhoz való lojalitással, kizárva és elutasítva a vallásos világgépet. Lényegében azt állítja, hogy a Nyugat monopolizálta a szólásszabadságot, miközben relativizálta a vallást, ezért bármiféle vallási tanítást a szólásszabadsággal ellentétesnek ítélt meg (102.). A magát „szekuláris muszlimnak” valló Khankan szerint a szekularizmus nem vallástalanság, hanem a dogmatizmus megkérdőjelezése és az egyházak politikai hatalomtól való távoltartása (84–85.). Khankan szerint vallás és politika elkülönített kell legyen, de a vallás „hatással lehet a politikára” (61.). Ebben a felfogásban az államnak egyfajta semleges szerepben kellene közvetítenie az ateisták és a különböző vallások között, fenntartva egy egészséges egyensúlyt, ami biztosítja mindegyik fél szabadságát. A szekuláris állam feladata ideális esetben a vallásközi párbeszéd és a békés együttélés biztosítása volna (170–171.). Khankan egyébként a Sharia és a demokratikus törvények párhuzamos alkalmazásában sem lát akadályt; megjegyzi, hogy például a böjt, a pénteki ima és a muszlim házasság⁹ formájában már most is fennakadások nélkül koegzisztálnak.

Khankan célja a Mariam mecsettel és az általa működtetett szervezetekkel nemcsak a muszlim közösség, de az egész társadalom szolgálata, mellyel az iszlám társadalmi elfogadottságát és integrációját is igyekszik előmozdítani. Erre talán a legjobb példa az *Exit Circle* nevű szervezet, amely szekuláris alapon működve bántalmazást elszenvedett nőknek és férfiaknak egyaránt nyújt ingyenes segítséget pszichológusok és más szakemberek által egyéni és csoportos foglalkozások, illetve tanácsadás formájában.¹⁰ Khankan hangsúlyozza, hogy az *Exit Circle*-ben és a többi szervezetükben többféle irányzathoz tartozó muszlim (szunnita, síita, alawita, szúfi) és számos nem muszlim is dolgozik, illetve, hogy

⁷ Skandináviában a Mariam mecset az első, ahol eltérő hitűek közötti házasság megkötethet. *Nota bene*: Khankan ugyan teológiailag nem tudja megalapozni a muszlimok és politeista hitűek (pl. hinduk) közötti házasságot, ő azonban imámként ilyen párokat is összead.

⁸ A *Fighting Islamophobia* című fejezetben számos oldalon keresztül mutat be és magyaráz meg a médiában gyakran emlegetett, szerinte félreértett klasszikus szöveghelyeket a Koránból pl. a férfi felsőbbrendűség vagy a többnejűség témájában.

⁹ Khankan hangsúlyozza, hogy imámként csak olyan párokat ad össze, akik között előzőleg a polgári házasság már megkötött.

¹⁰ Az *Exit Circle* munkája különbözik attól a lelki segítségnyújtástól (*spiritual care*), amelyet Khankan imámként végez, ám abban a feladatkörben is alkalmazza a kognitív pszichológia módszereit, amelynek terén szakmai képesítéssel is bír.

hozzájuk forduló kliensek többségében nem-muszlim dánok. Ugyanígy a mecsetben folyó filozófiai, vallástudományi vagy terápiás kommunikációt oktató kurzusok is mindenki számára nyitottak. Fontos megjegyezni, hogy Skandináviában jelenleg a Mariam mecset az egyetlen, ahol bántalmazott muszlim nők pszichológushoz, szexológushoz és női imámokhoz fordulhatnak, ugyanis legtöbbjük az – általában férfi – imámot felkeresve sem megfelelő együttérzést és támogatást, sem szakmai szintű segítséget nem kap.

A *Women are the Future of Islam* hiánypótló gondolatokat fogalmaz meg a vallásközi párbeszéd terén és felvillantja egy progresszív, társadalmilag nyitott és európai értékrenddel összeegyeztethető iszlám lehetőségét. A Sherin Khankan nevéhez fűződő kezdeményezések szintén értékesek, hiszen gyakorlati példával támasztják alá, hogy muszlimok békésen és integráltan élhetnek egy többségében keresztény társadalomban, és hogy az iszlám teológiai merevsége és dogmatizmusa közel sem annyira egyértelmű és egyetemes, mint amennyire gyakran – teljes joggal – annak tűnik fel. Khankan főbb gondolatai a Korán korszerűbb olvasatának és a női egyenjogúságnak tekintetében teológiaiilag megalapozottnak tűnnek, a szunnita iszlám pedig valóban kellően nagy szabadságot ad a híveknek arra, hogy a maguk hatáskörében végezzenek vallási és társadalmi tevékenységeket. Érdemes azonban néhány dolgot megjegyezni mindezzel kapcsolatban. Noha Khankan ellenzi a szöveges hagyomány értelmezésének abszolutizálását, néha maga is beleesik ebbe a csapdába, például amikor kijelenti, hogy aki nem fogadja el a sokszínűséget, az nem érti a Koránt (72.), vagy amikor nemcsak azt írja, hogy a terrorizmusnak nincs helye az iszlámban, hanem

úgy fogalmaz, hogy a terroristák nem muszlimok (104.). Önkényességgel vádolható akkor is, amikor azt mondja, hogy a Korán vagy a Hadiszok bizonyos sorai szó szerint, mások pedig allegorikusan, vagy pedig az aktuális társadalmi kontextusnak megfelelően újraértelmezésre szorulnak és e szerint alkalmazandók vagy elvetendőek (194.). Nyilván sokunk számára szimpatikusabb a korbácsolásról szóló részeket allegorikusan értelmezni, és ez valamelyest meg is alapozható a Korán más részeiből, azonban ugyanígy megalapozható belőle, vagy legalábbis nem érvényteleníthető a szó szerinti értelmezés lehetősége sem. Ki és milyen joggal döntheti el, melyik parancs tekinthető elavultnak és hagyható figyelmen kívül, és melyiket kell szó szerint, vagy legalábbis körülbelül betartani? A kötet nem kapott különösebb szakmai visszhangot, azonban az olvasói visszajelzések érdemei mellett gyakran kiemelték „felszínességét” is. Noha memoár lévén nem feltétlenül követelhetünk a könyvtől szigorú teológiai megalapozottságot, Khankan érvei és értelmezései pedig érvényesnek tűnhetnek, sok muszlim számára mégsem biztos, hogy kellően meggyőzőnek és erőteljesnek bizonyulnak majd. A kötet megmutatja, hogy a Koránban, a Shariában és a Hadiszokban valóban benne rejlik a „progresszív” olvasat lehetősége, amely által az egyenlőség, a személyes szabadság, az önállóság, a tolerancia és a békés együttélés nagyobb mértékben realizálható. Nagy kérdés azonban, hogy ez az értelmezés mennyire lesz majd népszerű a többségében tradícióikhoz mereven ragaszkodó muszlimok körében akár Európában, akár Európán kívül, és hogy mennyiben kérhető számon egy muszlimon, ha például a női egyenjogúság vagy a szekularizmus kérdésében hagyományosabb, „maradibb” álláspontot képvisel. A sokszínűség ugyanis magában foglalja a konzervativizmust is